

kora nyelvhasználatának hiteles megszólaltatása mellett saját korának és befogadó rétegének mintegy „elidegenítve megtartó” viszonyulását is magában hordozza.

A harmadik tanulmány (*Az idéző mondatok közlértéke. Egy szembesítő szöveg-vizsgálat néhány tapasztalata*, 72–85) szépirodalmi szövegek műfordításának egy korántsem jelentéktelen részkérdését tárgyalja. A szerző felfigyelt arra, hogy az ún. idéző mondatok elhelyezkedése az idézett egyenes beszédhez képest (az idézet előtt, után vagy közbeékelve) a szöveg szerveződése és a közlés kifejezőértéke szempontjából egyaránt releváns, bizonyos szövegfajtákra jellemző. Így például előre helyezett idéző mondatok jellemzik a Bibliát, többnyire a népmesét, a naiv beszélőt megjelenítő vagy népi környezetben játszódó művészi szövegeket. Dániel szerint az idéző mondatok lehetséges változatainak alkalmazását, az egyes változatok gyakoriságának és megoszlásának sajátosságait a szerző és a befogadó folyamatos kapcsolatának jelzése, illetve a szöveg szereplőinek egymáshoz való viszonya határozza meg. Magam legalább ilyen fontosnak ítélem az idéző mondatok *szövegritmust* kialakító funkcióját, amelyre egyébként Dániel Ágnes is utal (79). Ez a tanulmány is számos finom megfigyelést, helytálló megállapítást tartalmaz. Megszívlelendőnek tartom azt a következtetést, hogy noha a fordításban a teljesen azonos beszerkesztés és megfogalmazás olykor megvalósíthatatlan, „a mondanivaló szándéka és közlértéke ennek ellenére is kifejezhető, ha eltérő verbális eszközökkel is” (81). Mindamellett úgy tűnik, hogy az idéző mondatok poétikai funkciója legalább olyan mértékben függ belső felépítésüktől, mint a szövegben való elhelyezésüktől. Itt nemcsak a szerzőtől is említett „expresszív túljelölésre” gondolok (ugyanazon *verbum dicendi* többszöri ismétlése), hanem az ún. jelentéssűrítésre is (vö. Dömötör Adrienne: *Nyr.* 107. [1983.] 480), azaz a *verbum dicendi*-nek paralingvális kísérőjelenséget kifejező állítmánnyal történő metonimikus helyettesítésére (pl. — Nem én hívtam meg Jánost! — *pirult el* a lány).

Dániel Ágnes munkája, amint erre ő maga is figyelmeztet a bevezetőben, nem könnyű olvasmány. Ámde az olvasó szerencséjére a szerző nemcsak kiváló szövegkutató, hanem igen jó szövegalkotó is. Gondolatmenete mindvégig logikus, feszes, *koherens*. Kerüli a „laza kapcsolódásokat” és felesleges kitérőket, nem akar elkápráztatni újdonságú terminusok szcientista tűzijátékával. Udvarias tudós: világosan fogalmaz. Teljesítménye nemcsak a szövegkutatás elméletét és gyakorlatát gazdagítja, hanem fontos tanulságokkal szolgál a stilisztika és a fordításelmélet számára is.

Péter Mihály

Fónagy Iván: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kiadványa, *Linguistica — Series C — Relations*, 3. Budapest, 1990. 48 p.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete folyamatosan jeleníti meg munkatársainak legfrissebb tudományos eredményeit. A nyelvtudomány neves művelőinek a Nyelvtudományi Intézetben meghívottként tartott előadásai szövegét a *Linguistica — Series C — Relations* című sorozatban teszi közzé. Ebben a sorozatban került kiadásra Fónagy Iván 1989. június 15-én tartott, *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák* című előadásának anyaga.

A szerző tanulmányában a szöveg szerkezetének, megszerkesztettségének, a

forma és a tartalom kapcsolatának problémáival foglalkozik. Előfeltevése az, hogy a mondat és a szöveg vizsgálatára, mégha e két szint struktúrájában vannak is olyan alapvető funkcionális egyezések, mint a feszültségkeltés és oldás, illetve az ismétlés, nem lehet ugyanazokat az eljárásokat alkalmazni. Ezt a gondolatalakzatoknak — a hiperbatonnak, az antitézisnek, a chiazmusnak, a gradációnak és a reddíciónak — mint a feszültségkeltés/oldás és ismétlés integrációinak a vizsgálatával szemlélteti és igazolja, változatos témakörűkből elsősorban azt emelve ki, ami közelebb visz célkitűzéséhez, a belső forma funkcióinak megértéséhez. Minthogy a gondolatalakzatok a gondolkodás alapformái lehetnek; arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tartalom alá van-e vetve formái kényszereknek, vagy fordítva: a tartalom vonz-e bizonyos formai megoldásokat.

A szerző a mondat és a szöveg viszonyából indul ki. A mondatban mint a beszéd tartalmilag és formailag lezárt, legkisebb egységében már a fonetikai szinten jelen van a feszültségkeltés/oldás és az ismétlés, végtelenül változatos formákat alkotva. Ez a kettős alapfunkció szövegszinten is megfigyelhető, ebben a minőségében a mondat valóban rokon a szöveggel, a művel. Ez indíthatta az orosz formalistákat (L. S. Vigotszkij, V. Ja. Propp), később egyes nyugati kutatókat is (T. Todorov, A. Greimas) arra, hogy a mondatból kiindulva keressék a szövegszerkezet sajátosságait, s a mondatból kölcsönözött terminusokat eredeti jelentésükben alkalmazzák a műre. Ezzel szemben pl. R. Barthes és O. Ducrot a logikai és nyelvészeti fogalmakat metaforikus értelemben használja a szövegekkel kapcsolatban, tehát óvatosabban jár el. Fónagy Iván szerint egy szövegnyelvtan nem alkotható meg oly módon, hogy „egységesen, egybevetően írja le mind a szöveget, mind a mondatot” (2). A továbbiakban ezt a tézist bizonyítja a mondat és a szöveg közötti párhuzamok és különbségek bemutatásával.

A nyelvi mű, a mondat megvalósulása paradox, a mondat dallama ugyanis megelőzi magát a mondatot. A dallamívek, feszültségívek a gyerekkorban tagolatlanul telítődnek tartalommal, majd az egytagú kijelentések közeledésével alakulnak át kijelentéspárokka, bipoláris mondatokká. Realizálódásuk során nélkülözhetetlen a két alaptendencia szintetizálása: „az ismétlődésre és a létrehozott feszültség feloldására való törekvés” (4). A feszültség természetesen nemcsak a fonetikai, hanem a szemantikai szinten is mérhető; függ a mondat és a szöveg hosszától, a lényeges részek elhelyezésétől, a szerkezet megszakításától, a közbeékelések számától stb. Oka lehet még a disszonancia (a nyelvi és a metrikus tagolás szétcsúsztatása stb.), a disszimmetria és az anticipáció is (pl. jóslat, álom, tévceseletedet a modern regényben). A klasszikus retorika mondatalakzataival analóg módon, minthogy azok a mű struktúrájának egy részén belül vagy egészében is megvalósulhatnak, beszélhetünk gondolatalakzatokról és/vagy általuk kialakított szövegszerkezeti modellekről, a bennük alkalmazott feszültségkeltő eljárások alapján. A hiperbaton ($a_1 b_1 c_1 c_2 b_2 a_2$) például mondatalakzat és szövegalakzat is. A verbális szöveg, a nyelvi, irodalmi mű belső formáját is a szóban forgó két tendencia: feszítés/oldás és ismétlődés határozza meg. Az ismétlődés leggyakoribb formájától, a variációtól eltekint a szerző, hiszen célja azoknak az alakzatoknak a számbavétele, amelyek elvezetnek a belső forma funkcióinak, a gondolatalakzatok és a gondolkodási formák kapcsolatának megértéséhez. Részletesen foglalkozik azonban az ismétlés leghatásosabban leplezett formájával, az antitézissel, ami rokona a metaforának, hiszen feloldásra váró szemantikai feszültséget vált ki. Az antitézisnek kétféle szövegszerkezeti változata van: a szintagmatikus és a paradigmikus. Szintagmatikus antitéziszről akkor beszélhetünk, ha az időtengely mentén keletkezik az ellentmondás, ilyet hozhat létre a művön belül a helyszínváltás, a magas

és mély regiszter váltakozása, a cselekmény menetében bekövetkező váratlan fordulat és az inverz paralelizmus (az utóbbira R. Jakobson hozott korábban számos példát). A paradigmatis antitézis legsűrítettebb formája, amikor az ellentmondás a hősön belül jelentkezik. Ha a hős az olvasó tudatában tárolt képpel áll ellentétben, látens az antitézis. Az antitézis a különböző történelmi korokban más és más formában valósul meg, ezek azonban nem határolhatók el élesen egymástól. Századunk színpadának jellegzetes antitézise például alapulhat a felszíni és a tényleges cselekmény kettősségén.

Ezt követően a klasszikus retorikából ismert alakzatok közül a szöveg szintjén is működő, úgynevezett szövegrendező alakzatokkal, elsősorban a chiazmus, valamint a gradációval és a reddációval foglalkozik részletesebben is Fónagy Iván. A chiazmus (más néven antimetabolé vagy commutatio) dinamikus alakzat: minőségek, jelzők, tulajdonságok felcserélésén alapul, de előfordul, hogy a tulajdonságok változatlanok, és az alapjuk cserél helyet. Szemléltetésére H. Lausberg betűszimbólumát használja:

$$a^\alpha b^\beta \wedge a^\beta b^\alpha \text{ vagy} \\ a^\alpha b^\beta \wedge b^\alpha a^\beta.$$

A chiazmus differenciáltabbá válik, ha a tükörszimmetria megbomlik, mint például Vörösmarty Helvila halálán című versének következő soraiban:

Légy halála életemnek,
S élte haldokló szívemnek.

A chiazmus nemcsak a mondatra, hanem az irodalmi mű egészére kiterjedhet, így gyakori alapszerkezete a vígjátéknak, drámának, regénynek. A szövegszerkezet szintjén tipikus formái a szerepcseré és annak felszíni formája, a kosztümcsere, a nemek fiktív felcserélése, a párcsere, a pozíció- és sorscsere stb.

A gradáció vagy fokozás (ab bc cd...), miként a chiazmus, jelen van a hangok, a szavak, a mondatok és a mondaton túli szerkezetek szintjén is, s voltaképpen egy láncra fűzi fel a cselekményt. Alapstruktúráját adja például Dante Isteni színjátékának (terza rima). Kiegészülhet halmozással, az antiszimmetrikus epanalepsissel vagy palindrommal. A gradáció egy mondénebb, nagyvilágibb formája a triadikus szerkesztésmód.

A reddáció, a kezdethez való visszatérés lényege, hogy a kezdő sor a szakaszt, a kezdő szakasz a költeményt keretbe foglalja, de a visszatérések már módosult jelentést sugallnak. Hagyományos formáival gyakran él Ady Endre is.

Az eddigiek összegzéséül a szerző arra a következtetésre jut, hogy minden verbális mű „alá van vetve belső formai kényszereknek” (18). A szövegrendező alakzatok absztrakt természetűek, s ennek következtében a mű valamennyi szintjén párhuzamos és ellentétes struktúrák jöhetnek létre, amelyek biztosítják annak egységét, összefüggőségét.

Ezt követően arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tartalom formájának van-e tartalma, s ha igen, mivel egészíti ki a szöveget, mit tesz a szöveghez. A gradáció például társul olyan tartalmakhoz, mint a fililáció a Bibliában, a hiperbaton pedig az indulattal telített, sőt agresszív szövegekben gyakori stb. További szövegpéldák elemzésével a fenti kérdésre a következőképpen válaszol Fónagy Iván: „*a tartalom belső formájának sajátos tartalma van*, mely éppen úgy hozzátartozik, a költői mondanivaló egészéhez, mint a vers hangalakja, vagy az, amit a költő szóban közöl” (24, a szerző kiemelése).

A következő kérdés, hogy az egyes alakzatoknak van-e általános, alapvető tudattalan jelentése, ösztönalapja. Itt útbaigazítást ad Freud *Álomfejtés* című munkája, mely az alakzatok alaprendenciái közül az ismétlést eredendő, regresszív kényszerként fogja föl. Ezt ellensúlyozza az örömeelv, amelynek alapja a feszültség és a feszültség feloldása. A chiazmus vonzódik az antitézishez, ami a tagadáson alapul. A tagadás és az agresszió összefüggésére pedig már Freud is rávilágított. Egyes költők nyíltan vallják a „csak azért is” elvét, s statisztikai adatok is mutatják, hogy a polemikus vagy a harcias lírában gyakoribb a tagadás, mint például a szerelmi és a tájleíró költeményekben. Az alakzatok tulajdonképpen a tudattalanba szoruló törekvések irodalmi megnyilvánulásai, s az írók és költők asszociálnak, mikor egy meghatározott témához társítják őket. Ez megerősíti azt a hipotézist, hogy a forma mondanivalója egybecseng a tartalommal. Fónagy Iván feltevése szerint a chiazmus alkalmas az oedipális fantázia tükrözésére; a tudatról réges-régen leszakadt gondolat megjelenhet a forma szintjén. Ami a chiazmus történelmi meghatározottságát illeti, a XVII. században a mondat szintjén, a XVIII. század közepe táján és második felében pedig a színdarabok szintjén fordul elő nagy gyakoriságban.

Minthogy a gondolat formáinak van tartalma, s egy adott szociokulturális környezetben valamilyen gondolathoz kapcsolódnak, az alakzatok a gondolkodási formák alapjai. Ez különböző tudományágak elméleti keretét alkotó példákkal is alátámasztható. Jakobson nyelvszemlélete általa is explicitáltan chiazmatikus, Einstein pedig a véges tér végtelenségét hiberbatonnal szemléltette, míg a kémikus Kekule a reddíció modellje alapján jutott el a benzolgyűrűk elméletéhez stb. A gondolatalakzatok és a gondolkodási formák alaki hasonlósága (pl. a szimmetria keresése, a triadikus struktúrákhoz való vonzódás, gondolatalakzatok kontrollálatlan alkalmazása) azonban téves következtetéshez, hibás szillogizmushoz is vezethet. „Abból, hogy bizonyos gondolatalakzatok alkalmasnak bizonyulnak gondolatalakotásra, nem következik, hogy minden gondolkodási forma visszavezethető valamilyen gondolatalakzatra” (39).

Mező Györgyi

Síklaki István (szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai I—II.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet

Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 268, 296 p.

A beszéd tanulmányozása iránti fokozódó érdeklődés a humán és a társadalomtudományokban az utóbbi két-három évtizedben indult meg, majd alakított ki az 1970—1980-as évek fordulójára egy, az addigi eredmények szintetizálására törekvő, új tudományágot, a *beszédelemzést* (*discourse analysis*). Ebbe kíván betekintést nyújtani e kitűnő, pszicholingvisztikai, nyelvfilozófiai, kognitív pszichológiai és szociolingvisztikai tanulmányokat tartalmazó kétkötetes válogatás.

Teun A. van Dijk és Walter Kintsch *A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé* című írása (mely az egyik közös kötetük első fejezete; 1983.; 14—34) egyrészt a szerzők korábbi, *strukturális* jellegű kutatásai kiterjesztésének, másrészt a beszédfeldolgozás új, kognitív, *stratégiai* jellegű irányja kijelölésének tekinthető.

A történeti háttér vázlatos bemutatását a szerzők által alkotott modell alapfeltevé-